

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/33/42-46>

Röya Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
omerqehreman@mail.ru

QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN DİALEKT FONETİKASINDA SƏSARTIMI HADİSƏSİNİN TARİXİ-LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Tarixən və çağdaş dövrdə müəyyən sözlərin müxtəlif sözlərinə səsartımı hadisəsinin təzahürü canlı danışıq dili üçün təbii hal olmuşdur. Qədim türk sözlərinin fonetik tərkibini tədqiq edərək burada müasir ədəbi dillə müqayisədə qapalı samitlə başlanan bəzi sözlərə “y” samitinin artımı müşahidə olunur. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan dilində dialekt fərqləri mövcud olmuş və bu fərqlər xalqın etnik tərkibində iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətləri əsasında baş vermişdir ki, məqalədə bu məsələlərə diqqət yetirilir. Qədim türk sözlərinə “y” samitinin artımını və onların çağdaş şivələrdəki paralellərinə həm klassik ədəbiyyatın (“Kitabi-Dədə Qorqud”, Mahmud Kaşğari “Divanı”) dilində, həm də dialektal areallarında görmək olar. Qədim fonetik hadisələr (rotatizm və lamdaizm) Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində, eləcə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində öz izini qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan qədim fonetik hadisə və qanunların dialekt və şivələrdə təzahür formaları ilə rastlaşmaq olur.

Dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini təşkil edən arxaik sözlərdə səsartımı və səsdüşümü hadisələri mütəmadi olaraq özünü göstərməkdədir. Qədim türk leksik qatında həm ilkin mənasını və fonetik tərkibini, həm də fonetik dəyişikliyə məruz qalan sözlər, həmçinin də ilkin mənasına yaxın olan leksik vahidlər mövcuddur.

Açar sözlər: səsartımı, qədim türk sözləri, dialektlər, şivələr, tarixi-müqayisəli təhlil

Roya Kahramanova
Azerbaijan State Pedagogical University
omerqehreman@mail.ru

Historical-linguistic features of the phenomenon of sound change in the dialect phonetics of ancient Turkic words

Abstract

Historically and in modern times, the manifestation of the phenomenon of sounding certain words into different words has been a natural phenomenon for living spoken language. When studying the phonetic composition of ancient Turkish words, an increase in the consonant "y" is observed in some words that begin with a closed consonant compared to the modern literary language. In the XI-XII centuries, there were dialectal differences in the Azerbaijani language, and these differences were based on the language characteristics of the tribes that participated in the ethnic composition of the people, and the article focuses on these issues. The growth of the consonant "y" in ancient Turkish words and their parallels in modern dialects can be seen both in the language of classical literature ("Kitabi-Dade Gorgud", Mahmud Kashgari "Divani") and in dialectal areas. Ancient phonetic phenomena (rotatism and lamdaism) have preserved their traces in the written monuments of the Azerbaijani language, as well as in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. From this point of view, the manifestations of ancient phonetic phenomena and laws can be found in dialects.

In archaic words, which form an important part of the dialect lexicon, the phenomena of voice increase and decrease are regularly manifested. In the ancient Turkish lexical layer, there are words that have both their original meaning and phonetic composition, as well as phonetic changes, as well as lexical units that are close to their original meaning.

Keywords: *pronunciation, ancient Turkish words, dialects, dialects, historical-comparative analysis*

Giriş

Bu və ya başqa dildə müəyyən təsirlərlə əlaqədar sözlərin inkişaf yolu ilə yaranması, yaxud diferensiallaşma prosesləri ilə qarşılaşmaq olur. Bununla yanaşı olaraq, dilin daxili qanunları əsasında bu və ya digər sait və ya samitin artım və düşmə meyilləri özünü göstərməkdədir. Türk dillərində, o cümlədən dialektlərində *v*, *y*, *h* və *s* samitlərin gerçək təkamül meyilləri olduğu kimi, artma və düşmə meyilləri də müşahidə olunmaqdadır.

Ümumxalq Azərbaycan dilinin fonetik tərkibi yekcins olmamışdır. İlk dövrlərdə fonetik hadisələrin, qanunlar və bunların sonrakı inkişafı, dialekt və şivələrdəki izləri bu gün ciddi maraq doğurur. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, “*Orta əsrlərdə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır. Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən köktürk və qədim türk əlamətlərinin saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir*” (Əzizov, 1984: 55).

Dialekt fonetikasında müəyyən səbəblərdən fonetik hadisələr baş verir, bu hadisələr qanunauyğun şəkildə özünü göstərir. Həmin qanunauyğunluq nitqin səs quruluşu, onun inkişafını idarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Səs qanunları dilin və dialektlərin inkişafının müxtəlif dövr və mərhələlərində və ya qohum dillər arasında səslərin uyğunluğunu müəyyən edir. Qədim türk sözlərində “*nitqin səs quruluşunun inkişafındakı dəyişmələri dərk etməkdən ötrü fonetik uyğunluqları müəyyənləşdirmək çox mühüm önəm kəsb edir*” (Budaqov, 1956: 123).

Daimi və təsadüfi səs artımları orfoepik və orfoqrafik normalara müvafiq olaraq baş verir. Birinci təkcə samitlərə aiddir. Saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan morfoloji göstərici əlavə edildikdə dilimizin fonetik tələblərinə görə ya bu satlərin biri düşməli, ya da onların arasına bir samit artırılmalıdır. İki sait arasına samit artırılan zaman səs artımı görünür. Tarixən *y*, *n*, *s* samitləri bu qəbildən xarakterik hesab edilir. Tarixi fonetikada baş vermiş hadisələrdən biri səs artımıdır. Həm tarixi, həm də dialekt fonetikasında fərqli məqam və formalarda bu hadisə baş verir. Hər bir dövrə məxsus dildə, onun fonetik sistemində tədricən bu hadisə yaranır, ümumiləşir, sabitləşir və qanunu duruma düşür, bəzi hallarda isə məhdudlaşır, təsadüfi hal hesab edilir.

B.Əhmədov yazır: “*Səs artımı (proteza) bütün sait və samitləri əhatə etmir. Xüsusilə, şivələrdə sözün samit artımı diqqəti çəkir. Samit artımı baş vermiş sözlərdə çox maraqlı məsələlərlə qarşılaşmaq olur. Xüsusilə, şivə sözlərini qədim və müasir türk dilləri və onların şivə materialları ilə müqayisə etdikdə bir çox yeni məsələlər ortaya çıxır*” (Əhmədov, 1990: 52).

Eliziya deyilən hadisə sözlərin əvvəlinə, ortasına və sonuna samitlərin artımıdır. Bu hadisə həm tarixən, həm də şivələrdə geniş yayılmışdır.

Sait artımına diqqət edək, tarixən alınma sözlərdə *bədoy* sözü səs artımı nəticəsində bədəvi formasına düşmüşdür (Şühədanamə, 2019: 228).

Digər nümunə alınma sözlərə aiddir, sözün ortasında: *zülmkar-zülümkar, qəsbkar-qəsbkar*. Bu formalar təsadüfi sait artımıdır. Bundan əlavə, tarixi mənbələrdə *feodal* (feodal), *müdafiyyə* (müdafiə) qəbildən olan orfoepik səs artımlarına da rast gəlinir.

I. Söz əvvəlində. Söz əvvəlində təkcə *y* və *h* samitlərinin artımına rast gəlmək olur.

Y samit artımı. Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində, həmçinin də digər dialekt və şivələrdə. Məs.: *yeniş, yesir, yudmax, yalov, yüz, yürəx* və s.

H samitinin artımı. Açıq saitlərin əvvəlində bu hadisə özünü göstərir. Məs.: *həylə (elə), hasant\hasat (asan, asat), həlbəttə (əlbəttə), halay (alay)* və s.

Söz əvvəlində *h* samitinin artırılması hadisəsinə XIX yüzilliyə aid yazılı ədəbi dildə də rast gəlinir. Məs.:

Vermərəm küllü-cahana bir hərasın seyrini

Qıl tamaşa, gör nə göycək, xoş məkandır Üştibin (Nəbati, 1958: 144).

Q e y d: Hərəs Qaradağın Üştibin qəsəbəsində Araz çayının adı ilə adlanan sahədir - kövşəndir).

Bu hadisə türk dilinin Makrdon şivəsində (helbette, hambat və s.), qaqauz dilinin Vulkanəş şivəsində də müşahidə olunmaqdadır: *hadet, hayğır, hambar, harmut, haşca (akca)* (Dmitriev, 286), uyuğur dilində: *harava, hokuz* (Russko, 1956: 25, 76).

Söz əvvəlində səs artımına digər nümunələr:

Bu dağlar Keremi dağlar, Gülün yoh ki, derem dağlar,

Ülüzgar (rüzgar) belle esse Üregim verem bağlar (16, 53).

II. Söz ortasında. Tarixən Azərbaycan dilində və Azərbaycan şivələrində *y, h, v, n, q, g* səslərinin artımına sözün orta mövqeyində rast gəlmək olur. Müşahidələr göstərir ki, bu artıma şivələrdə rast gəldiyimiz alınma sözlər məruz qalmışdır. *Y* samiti həm açıq, həm də qapalı saitlərin arasında, bəzi hallarda da bir açıq saitlə *n, l, t* samitləri arasında yerləşir: *təqəyit, taqayit, vağıqa, xayın, Tayır (Tahir), şayır, şiyə, itayat, bayıs, materyal, hayla, həylənçi* və s. (Qərb dialektlərində).

H samitinin artımı ilə dildə və dialektlərdə fonosemantik fərqli sözlər və fonovariant leksik vahidlər əmələ gəlmişdir. V.Aslanov bu artıma aid *hör, hürk, his, hürqüc, hin, hür, hışqır* kimi sözləri göstərir (Aslanov, 1967: 57-60).

H samiti, əsas etibarlı ilə, tərkibində qoşa saitli alınma sözlərdə: *nəhlət, məhlim, ehdina, ehtiraz, sücahat* və s.

Azərbaycan dilinin şivələrində 20-dən çox söz *h* samiti ilə başlayır. *Dədə Qorqud* da “*ögür*”-*ağlamaq* anlamında *hönkür-hönkür ağlamagı ifadə edir*. Belə sözlərin kökü qədim türçədə “*ör*”(ö: r) feilidir.

Aşağıdakı folklor nümunəsində də “*elə*” sözü “*heylə*” şəklindədir:

Dədəm gəlsin söz gəlsin,

Oymağımıza saz gəlsin.

Qoşqu deyib heyləsin

Bahar söyü söyləsin.

Cəbrayıl keçid şivəsində “*herağac*”- *herağaş* sözü əslində “*erağac*” (tez, erkən, vaxtından əvvəl mənasında) şəklindədir. “*Heyvərə*”, “*hodaq*” sözləri də bu qəbildəndir. Sözün əvvəlinə “*h*” samiti artırılmışdır.

V samitinin artımı: *suval, duva, firavan* və s. (Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, 1955: 61).

Azərbaycan dilinin Quba dialektində *n* samitinin artımı qydə alınmışdır. Məsələn, *bənzi- bəzi*. (Rüstəmov, 1961: 84).

“*Qulanc*” sözündə sağır nunun (N) tələffüzü hiss olunur. Muğan qrupu şivələrində və “*Şühədanamə*”də (Şühədanamə, 2019: 56).

Söz ortasında *r* samitinin artımı: *pars (pas), tərçib (təəssüf)* (Muğan qrupunda).

Q samiti də söz ortasında: *dışqarı, calqax* (Şirəliyev, 1962: 101).

G samitinin artımı: *gedərği* (Əksər şivələrdə rast gəlinmir)

III. Söz sonunda.

Bu mövqedə *n, l, t, m, d, x, v, h* samitləri artırılır. Məs.: *kərən, ötərin, qabaxcan, qabaxcandan* və s. Quba və Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri bu xüsusiyyət üçün xarakterikdir.

Söz sonunda *d* samitinin artımı: *xayışd*.

Söz sonunda *t* samitinin artımı: *nobat (növbə)nubat, hasant* və s.

Söz sonunda *l* samitinin artımı: *şomayıl (balıq adı)*.

Söz sonunda *v* samitinin artımı: *kilov*.

Söz sonunda *h* samitinin artımı: *düşərgah (düşərgə)*.

Söz sonunda *m* samitinin artımı: *köşgam*.

Ağ saqal-ağsaqqal

Sorar olsam, sagımı arğış?

Ağ saqallu babamı, ağ bürcəklü anamı (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 59).

Çü-çün-üçün: Ol bəglər ağ çıqardı, qara geydi *səninçün*, Bamsı! (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 59). Tay\day-dayça-daylaq. Mahmud Kaşğaridə “tay”- tay atattı=day at oldu, Azərbaycan dilində day, dayça (dialektlərdə daylaq) (Kazımov, 2014: 103).

Çün inayət tənridən oldu (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 89).

Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində üçün qoşmasının birinci saitinin düşməsi hadisəsi nisbətən geniş yayılmışdır.

Bu səs artımı tarixi inkişaf prosesində formalaşmışdır. *Dayqul* şəklində Qazax dialektində *daylaq*, *qulun* mənasında işlənməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1964: 166).

Qazax və Oğuz rayonlarında “koğa” sözündən Tovuz dialektində **o** saitinin uzanması ilə, r samitinin artırılması ilə Goranboy rayonunda istifadə olunmaqdadır. Məsələn, müqayisə et: Koga - çobanların quzu tutmaq üçün işlətdiyi ucu qarmaq şəkilli ağac –Koğa gəti quzuyu tutax (Qazax); koğar – ağac qabığından düzəldilmiş səbət. – Koğarı ver, armud yığax. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1994: 264-165).

Səs artımı I sözünün sonrakı inkişafında – ıçaç, ağaç (ekin, bitki, orman mənasında)

İkinci mənsubiyyət şəkilçisində səs artımı ədəbi dilimizdən fərqli olaraq müşahidə olunur. Məs.:

Yüzlər demə ki, hər birisüdü günəş tək,

Adəm demin ki, hər birisüdü mələk bigi (Şühədanamə, 2019: 356).

Sonrakı prosesdə “Hər biridir” şəklində ədəbi dildə gerçəklənmiş, amma dialekt və şivələrdə qalmışdır.

Dilin sonrakı prosesində n samiti artırılır. Məs.: *Oğuz yigidinin öykəni qapardı, qılıcın çıqardı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 90).

Səs artımı heca artımını da əhatə edir. Məs.: *dün – dünən: Dün qatdı, köçdi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 90).

Qoşa samitlərdən biri ya düşür, ya artırılır: *Yedi gün, yedi gecə yortdı* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 90).

Dialektlərdə “y” samiti əlavə olunur: *enmək (yenmək)*: Nə yerdə **enir**-qarışur, toz varsa və nə yerdə qarğa-quzğun oyanarsa, anda istəyəlim!”-dedi (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 91).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “yemə”, “içmə” sözlərinə k samiti artırılıb. Məs.: *Yemə-içmə idi* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 94).

Aktiv səs artımının müşahidə olunduğu bölgələri tədqiqatçılar da qeydə almışlar. Məsələn: Naxçıvan qrupu: Hərə öz dərdiyənən-sətiyənən əlləşirdi. Düşman söyüynən ocağını söndürəninin oşağı bi də ynmaz. Bu dünya mülkinə diqqətəlx bax, Zəmanın gərdisi dəgil oyuncaz (Təbriz folklor örnəkləri, 218). Güney Azərbaycan: Özgələrin iştahasıynan xürəh yemək olmaz. Öz ipinnən quyuya düşmə. (Təbriz dialekti). Şərqi Anadolu: Suyini çekdihdən sonra yağınan gizerur, alursan geri (Sağır, 1995: 366).

Nəticə

Sözügedən hadisə sait və samitlərdə özünü göstərir, Azərbaycan bölgələrində müşahidə edilən səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərdəndir. Bölgələr üzrə həm eyniyyət, həm də diferensiya müşahidə olunmaqdadır. Sait artımında özünü göstərən həmin fərqlərin bir qismi tarixi etnolinqvistik, bir qismi isə dildənkənar faktorların nəticəsi olaraq müəyyənləşir. Səs artımı hadisəsi hər dövrə uyğun olaraq fonetik sistemdə tədricən ümumiləşir, sabitləşir və qanuni vəziyyətə keçir, amma məhdudlaşan və təsadüfi xarakter daşıyan hallara da rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Əzizov, E.İ. (1984). Orta əsr Azərbaycan dialektlərinin fonetik xüsusiyyətləri. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). ADU-nun nəşri, Bakı, s.54-65.
2. Budaqov, R.A. (1956). Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr.
3. Əhmədov, B. (1990). Azərbaycan dilində leksika məsələləri. Bakı, Maarif, 140 s.
4. Nəbati, S.Ə. (1958). Seçilmiş əsərləri. Bakı.

5. Dmitiriev, N.K. (1955). Vstavka i vypadanie glasnykh i soglasnykh v tyurkskikh yazykakh. Issledovaniya, M., 286 s.
6. Russko-ugurskii slovar'. (1956). M.
7. Aslanov, V. (1967). Iz ehtyudov po istoricheskoi fonetike azerbaidzhanskogo yazyka o foneme R. Izd. AN. Azerb. SSR, seriya lit. i yazyka, isskustvo, № 1, s. 57-60.
8. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri (1955). Bakı.
9. Rüstəmov, R.Ə. (1961). Quba dialekti. Bakı.
10. Şühədanamə. (2019). Bakı, "Elm", 681+334 s.
11. Şirəliyev, M. (1962). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı.
12. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
13. Kazımov, İ. (2014). Mahmud Kaşğari "Divan"ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, "Elm və təhsil", 224 s.
14. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (1964). Bakı.
15. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (1994). Ankara.
16. Caferoğlu, A. (1994). Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDKY: 586, c.1, 218 s., 2, TDKY: 587.
17. Təbriz folklor örnəkləri. (2013). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı, Nurlan.
18. Mukim, Sağır. Erzincan Yöresi ve Ağızları (inceleme-metinler-sözlük). (1995). Ankara: TDKY: 565.

Göndərildi: 04.04.2024

Qəbul edildi: 20.05.2024